

сведения об организаторских работах предприятий «Бинокор», «Амударё», «Давкурлише», ведущих жилищно-строительные работы Испак. Также приводятся данные по стратегии действий на 2017-2021 годы.

SUMMARY

The article is dedicated to the 26th anniversary of the Independence of the Republic of Uzbekistan, to the issues of housing construction in the city of Nukus for 26 years. The first President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov, paid special attention to the fields of architecture and constructions. Normative documents of large capital construction before 1990 did not meet modern requirements. In this connection, decrees and resolutions were adopted. According to them in 2011-2016, certain housing and construction works were carried out. The article gives information on the organizational work of such enterprises as Binocor, "Amudaryo", "Davurlisi" that are carrying out the housing and construction works of Ispak, such as " There author also gives the data on the strategy of actions for 2017-2021.

ХИЙЎА ХАНЛЫҒЫ ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИЎДЕ МУНИС ХЭМ АГАХИЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ӘХМИЙЕТИ

М.Тлеўмуратов – тарийх илимлериниң кандидаты, профессор

К.А.Юсупов - География оқытыў методикасы кафедрасы пән кәбинети меңгеріўши
Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Мунис ва Огахий ижоди, тарихий воқеалар, Фирдавс-ул иқбол, Риаз- ад-даула, К.Муниров, Хива хроникалари, Ёдгор хон.

Ключевые слова: творчество Муниса и Огахий, исторические события, Фирдаус-ул-икбол, Риаз-ал-даула, К.Муниров, хроника Хивы, Ёдгор хан.

Key words: works of Munis and Ogahiy, historical events, Firdaus-ul-iqbol, Riaz ad-daula, K.Munirov, chronicle events in Khiva, Yadgar khan.

Орта Азия халықларының, әсиресе, Хийўа ханлығының хэм қарақалпақлардың тарийхын үйрениўге келгенде, оны Мунис, Агахий хэм Баянийдің шығармаларысыз көз алдымызға келтириў мүмкин емес.

Мунистин шығармаларында қарақалпақ, өзбек, қазақ хэм түркмен халықларының тарийхы бойынша бағалы материаллар бар. Қарақалпақлар үлкесиниң тәбийий-географиялық жағдайларын, Әмиўдәрья хэм Арал теңизиниң гөззал тәбиятын көркем сүўретлеўи, топонимикалық хэм географиялық атамалар туўралы, өсимликлер хэм хайўанатлар дүньясы, әсиресе, Қарақалпақстан жеринде көплеген ески тарийхий естеликлер, мазарлар, кәбиристанлар туўралы мағлыўматлар оқыўшыны өзине тартады.

Хийўа ханлығына қарсы қарақалпақлардың, қоңыратлы ямаса араллы өзбеклердің, қазақлардың хэм түркменлердің алып барған гүреси тарийхын Мунис хэм Агахийдің шығармаларында ушыратыўға болады. Сондай-ақ, олардың шығармаларында басқа мәмлекетлер менен қарым-қатнас, Бухара ханлығына, Иранға хэм басқа еллерге қарсы Хийўа ханлығының жүргизген урыслары туўралы мағлыўматлар бар. Усындай шығармалардың бири Мунис тәрәпинен басланған хэм де Агахий тәрәпинен тамамланған «Фирдаус ул-икбал» мийнети болып табылады.

«Фирдаус ул-икбал» мийнети Мунис тәрәпинен тамамланбай қалды. Бул мийнетти Мунистин жийени Мухаммад Риза мираб пенен Эр Ниязбек, лақабы Агахий тамамлады. Соның ушын да, «Фирдаус-ул-икбал» шығармасы тарийхий әдебиетларда Мунис хэм Агахийдің шығармасы деп айтылады. Агахий 1809-жылы 8-декабрьде туўылған. Оның әкеси Мунистин киши иниси Эр Ниязбек еди. Мунис қайтыс болғаннан кейин Агахий Аллақулыхан тәрәпинен дайысының орнына мурап етип сайланады хэм өз қәлеўи менен

бул лаўазымнан Мухаммед Амин хан тәрәпинен 1851-1852-жыллары босатылды. Агахий 1874-жылы Хорезмде қайтыс болған. Агахий «Таъвиз ал ашикин» атамасы менен өз қосықларының дийўанын дүзеди. Оның бул қосықлар топламы 1882-жылы Хийўада литографиялық усылда басылып шықты. Ол парсы тилинен өзбек тилине Саадийдің «Гулистан», Абдирахман Жәмийдің «Юсуп хэм Зулайха», Низамийдің «Хафт пайкар», Хилалийдың «Шах хэм гедей», Мухаммед Варистин «Зубдат ал хикайат», Кайкаустын «Кабуснама», Махмуд бен Шайх Али Кошифийдин «Мифтах ат талибин», Мукаммад Махди Астрабади бен Мухаммад Насирдин «Тари-и джахаякуша-йи Надири», Мирхондтын «Раузат ус-сафо» шығармасының екінши хэм жетинши томларын аўдарды. Ол Мунистин тамамланбай қалған «Фирдаус ал иқбал» мийнетин тамамлаўи менен бир қатарда, бир қанша тарийхий шығармалар жазды. Олар қатарына «Риаз ад-даула», «Зубдат ат таварих» киреди хэм буларда Хорезмдеги 1825-1875-жыллар аралығындағы ўақыялар сүўретленеди.

Мунис хэм Агахийдің «Фирдаус ал-икбал» мийнети ески өзбек тилинде жазылған. Биринши рет академик В.В.Бартольд өз шығармаларында, улыўма бул тарийхий шығармаларға үлкен дыққат берип, бул мийнетлерди төмендегише бағалаған еди: «Мунис хэм Агахийлардың хроникалары Хорезмнің ақырғы үш әсири тарийхына тийисли мағлыўматларымыздың тийкары сыпатында көп заманларымызға шекем сақланып қалса керек» [1:39]-деп, бул шығармалардың илимий әҳмийетин көрсеткен еди.

«Бул шығарма, - деп жазады, - тарийх илимлериниң кандидаты К.Муниров: қарақалпақлар тарийхы ҳаққындағы хроникалардың материаллары тийкарында жазылған биринши шығарма болып, бул туўралы ислениўи керек болған

үлкен - үлкен ислердің басланыуы еди. Автор тәрәпинен бул шығармада Хийўа хроникаларын да келтирилген материаллардың бир бөлеги ғана пайдаланылған, - деп дурыс көрсеткен [2:23].

В.В.Бартольдтан кейин бул шығарманы изертлеўге көбирек П.П.Иванов итибар берди. П.П.Иванов бул хроникалардың қарақалпақ халқының тарийхы ушын үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетип, «XVI хәм XIX әсир қарақалпақлар тарийхы ушын Орта Азияда жазылған тарийхый шығармалар ишинде берилген материаллардың көплиги жағынан XVII әсир басынан 1872-жылға шекемги болған ўақыяларды баян етиўши, XIX әсирде жазылған Хийўа тарийхы жүдә үлкен әхмийетке ийе», деп баҳалады. Ол 1930-жыллардың басынан баслап Хийўа тарийхшыларының мийнетлерин үйренип, қарақалпақ халқының тарийхы бойынша «Материалы по истории Каракалпаков», «Материалы по истории туркмен и Туркмении» деген топламларда Хорезм тарийхшылары Мунис, Агахий шығармаларын илимий айланысқа киргизеди [3:43].

Бул тарийхый шығармалар көрнекли шығыстаныў изертлеўшиси Самойлович тәрәпинен рус тилине аўдарылды. Бул тарийхый шығарма қарақалпақ тилине биринши рет Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, этнография хәм археология институтының бурынғы илимий хызметкери К.Жамалов тәрәпинен аўдарылды.

Бирақ, бул шығармаларды еле де изертлеўди жолға қойыў, терең илимий көзқарас пенен үйрениў тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазларымыз алдында турған илимий ўазыйпаларынан болып есапланады.

Мунис өз шығармасын XVI әсирден басласа да қарақалпақлар туўралы биринши рет Ядгар хан ўақтынан баслап гезлеседи, яғный XVI әсирдің I шереги болып, биз бул ўақыттан баслап қарақалпақлардың Хийўа ханлығының сиясий ўақыяларында жүдә жийи ушыратамыз. Ядгар ханның өлиўин де Мунис қарақалпақлар менен байланыстырады. «Ядгар хан Меккеге Хажыға барғанда, Арал өзбеклери ханды орнынан босатып, қарақалпақ төрелеринен Ешим султанды келтирип хан қылды. Ядгар хан Хажыдан қайтып келген соң, оларға қастан үш мәртебе ләшкер жиберди, хәр биринде қатты урыс болды. Хан бул ўақыядан соң 1125-хижрий жылы өлди. Мунис Ядгар ханның өлиминен кейин Шерғазы хан патшалық етиўи, оның қарақалпақларға атланысы жөнинде төмендеги мына ўақыя итибарымызды өзине тартады хәм 1714-жылы қарақалпақлар қызылбас түркменлер хәм Шерғазы ханның күшли шабыўылына ушырағанлығын көремиз.

Мунистин айтыўынша, Араллылар (хәзирги Қарақалпақстан территориясы Араллылар ханлығына кирген) өз алдына ханлық болып, булар Хийўа ханынан сиясий ғәрезсизликте турған. Буларға 1714-жылы Арал хәкиметине, Мары,

Шахшахандан, Истрабат, Баскайға дейин таў етегине отырған қызылбаслар, түркменлер, хираж бериў ушын дослық билдирип, Арал хәкиметине келип, қарақалпақларға қарсы атланыс жасайды. «Қарақалпақлар булардың топылысына шыдам бере алмай балаларын, малларын таслап теңиз үстинен шама менен Жаңа суў хәм Сырдәрья таман қашты. Шерғазы хан Мунаби-кахан бойы (атлы әскерлер) теңиз кенарында турып, Найман аға әмири Назар хажы инақтың баласы Әўез инақ та бес мың әскер менен қашқан қарақалпақлардың изинен жиберди. Бул әмир душпан болған қарақалпақларды муз үстинде таўып, қатын балаларынан басқаларын өлтирип, тениз үстин олардың қаны менен бояды. Өлимнен аман қалғанларын аяқ қолына кисен урып, Шерғазы ханның алдына алып келди. Хан ол әмирди түрли хасыл нәрселер менен сыйлықлап, Хийўаға қайтты» [4:48-52].

Мине, жоқарыдағы ўақыяларға қарап, қарақалпақларды жаўлап алыў Хийўа ханлары тәрәпинен оларды қырыў XVIII әсирдің биринши шерегинен басланғанын көремиз.

Агахий 1809-жылы Хорезмнің Хийўа қаласы жанындағы Қыят аўылында туўылды. Ол ағасы Шермухаммад Мунис қолында өсти хәм тәлим алды. Басланғыш тәлимнен соң медреседе оқыды. Наўайы, Физулий, Бедил сыяқлы Шығыс халықлары классиклериниң шығармаларын үйренди.

Агахий өзиниң тарийхый шығармалары менен Хорезмнің ярым әсирден артық дәўирди сәўлелендириўши тарийхый хроникасын жаратты. Бул шығармалардағы жүдә көп материаллар Хорезм ханлығының экономикалық хәм сиясий турмысын, сыртқы мәмлекетлер менен қатнасықларын үйрениўде, халықтың турмысы, үрп-әдетлерин изертлеўде жүдә үлкен әхмийетке ийе.

Агахий әдебий хәм тарийхый шығармаларды жаратыў менен бирге Шығыс халықлары әдебияты хәм тарийхының қымбатлы мийнетлерин өзбек тилине аўдарады. Соның ишинде, Саадий Шеразийдің «Гулистан», Абдурахмон Жәмийдің «Юсуп хәм Злийха», «Бәхәристан», Хилалийдің «Шах хәм Гедей», Низомий Ганжавийдің «Хафт пайкар» шығармасы, сондай-ақ, философиялық, әдеп-икрамлылық характерине ийе болған «Қабуснама», «Зубдат ул-Хикоят», «Мифтох ут-толибин», «Ахлоки Мухсиний» сыяқлы шығармаларын аўдарған.

Агахий бир қатар тарийхый шығармалардан «Тазкирай Мукимхоний», «Табакоти Акбаршохий», «Тарихи Нодирий» хәм «Равзат ус-сафо»ның айырым томларын да парсы тилинен өзбек тилине аўдарған. Улыўма, Агахийдің көркем хәм тарийхый аўдарма шығармалары жигармаға жақын.

Агахий дийўанының ҳәр түрли хаткерлер тәрәпинен көширилген төрт қолжазба нұсқасы бар. Булардың еки нұсқасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Шығыстаныў институтында, бири Россия Илимлер Академиясы Шығыс қол жазбалары секторында, төртинши нұсқасы болса

Санкт-Петербург қаласындағы Салтыков-Щедрин атындағы Мәмлекетлик Халық китапханасында сақланады. Бул қол жазбалардан тысқары шайырдың дийўаны 1882-жылы ҳәм 1905-жылы еки рет Хийўадағы тасбаспадан шықты.

Әдебиятлар

1. Бартольд В.В.. Новый источник по истории Хорезма. Известия узбекского филиала АН СССР. -М.: 1941. №2.
2. Муниров К. Огахий илимий ва адабий фаолияти. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. -Т.: 1959.
3. Иванов П.П. Очерки по истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков. -М.: 1935.
4. Тлеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхий дерек. -Н.: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Мунис ва Огахий асарларининг Ўрта Осиё тарихини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида фикрлар айтиб ўтилган. Шу билан бирга мақолада Мунис ва Огахий умри ва ижоди ҳақида кеңг маълумотлар билдирилган. Шунингдек, Хива хонлигининг давлатлараро алоқалари, сиёсий курашлари, ижтимоий ҳаёти кеңг баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье показано какое значимое место занимают произведения Муниса и Огахи в изучении истории Средней Азии. В статье также дается подробная информация о жизни и творчестве Муниса и Огахи. Полностью раскрываются социальная жизнь, политическая борьба и межгосударственные связи Хивинского ханства.

SUMMARY

The article deals with the role of works of Munis and Ogahiy in the study of history of Central Asia. There is detailed information about the life and creation of Munis and Ogahiy in the article. The article also contains the data about social life, political fight and interstate relations of Khiva Khanate.